

‘चानी’ चित्रपटातून साकारलेली वारली जमातीचे जीवनदर्शन

1. डॉ. कविता अ. गगराणी

सहयोगी प्राध्यपिका,
द न्यु कॉलेज, कोल्हापूर.

2. कु. नम्रता देविदास ढाळे

सहाय्यक प्राध्यपिका
विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर.

सारंश

महाराष्ट्रातील भटक्या विमुक्त जातींच्या विवेचनात समाजाच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमी त्यांच्या समाजाचे स्वरूप राहणीमान त्यांच्या धार्मिक विधी विवाह पद्धती चालीरीती या त्यांच्या परंपरेने त्यांच्याशी निगडित झालेले आहेत. तसेच हा समाज मागासलेला म्हणता येणार नाही. परंतु समाजाच्या संघटितपणा साठी प्रयत्न झालेले दिसत नाही. वारली समाज हा महाराष्ट्रभर विकुरलेला असला तरी या समाजावर व त्यांच्या संस्कृतीवर थोड्याफार प्रमाणात प्रादेशिक प्रभाव पडलेला आहे. या समाजाच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमी यावरून शेवटी एवढेच म्हणावे लागेल की, समाज कोणताही असो माणूस हा एकच असतो. त्याला जगण्याचा अधिकार प्राप्त झाले पाहिजे. तरच त्याचा विकास होऊ शकतो.

बीज शब्द- भटक्या, जाती, जमाती, वारली, समाज.

प्रस्तावना:-

भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये भटक्या जाती जमाती हा शब्दप्रयोग स्वातंत्र्यानंतर अस्तित्वात आला. या जमातींना 1952 मध्ये ब्रिटिश शासनाच्या 1871 च्या गुन्हेगारी कायद्यापासून मुक्त करण्यात आले भारतात 1871 त्यावेळी 198 भटक्या विमुक्त जाती जमाती होत्या तर महाराष्ट्रामध्ये चाळीस जमाती होत्या पुढे वाढ होत गेली. महाराष्ट्र भटक्या विमुक्त जाती जमाती आहेत भामटा कैकाडी गोंधळी नंदीवाले इत्यादी खेडोपाडी भटकणाऱ्या जमातीपैकी वारली ही भटक्या जमाती पैकी एक जात असून वारली चित्रकला प्रामुख्याने प्रसिद्ध आहे. वारली ही वन्य जमात असून मुख्यत्वे ठाणे जिल्ह्यात व बृहन्म मुंबईत आहे. काही थोड्या स्वरूपात नाशिक, खानदेशात, धुळे, जळगाव, पुणे, रायगड, अहमदनगर मध्ये वारली जमात आढळते. वारली हा शब्द वरल म्हणजे शेती केलेल्या भूमीच्या लहानसा भाग असा असून त्यापासून हा शब्द आला. पुरातन कल्पनेतील सप्तक कोकणातला हा सहावा भाग मानतात. इतिहास संशोधक राजवाडे यांनी वारुड यातून ‘वारूली’ व वारली असा शब्द असल्याचे म्हटले आहे. ‘एथनोव्हेन’ यांनी वारलींना भिल्लांचा उपविभाग म्हटले आहे. तर विल्यमने त्यांना व ठाकर यांना कोळ्यांच्या पोटजाती म्हटले आहेत. परंतु तसा संबंध आज दिसत नाही. याउलट ते स्वतःला त्यांच्या पेक्षा श्रेष्ठ समजतात. ठाणे जिल्ह्यात त्यांची सुमारे 88% लोकसंख्या असून ते डहाणू तलासरी जव्हार व पालघर या भागात राहतात.

भटक्या विमुक्त जाती-जमाती:-

भारत हा अनेक जाती भाषा व पंथ असलेल्या विविधतेतून एकता असलेला देश आहे. भारतात प्रत्येक जातीची वेगळी ओळख आहे. रूढी, परंपरा, धर्म समाजाला आवरण आहे येथे जन्मावरून माणसाच्या जातीची विभागणी केली जाते. भारतामध्ये आर्यांचे आगमन होण्यापूर्वी द्रविड वंशाचे लोक राहतात होते. आगमनामुळे आर्य द्रविड संघर्ष सुरू झाला. आर्यांनी द्रविडाना हरवले. तेव्हा द्रविड आपला जीव वाचवण्यासाठी रानावनात डोंगरदऱ्यात जाऊन राहू लागले. अशा 13 व्या शतकामध्ये राजाश्रय मिळाला. पुढे ब्रिटिश आगमनानंतर या लोकांवर ब्रिटिशांनी अन्याय सुरू केला. त्यामुळे या लोकांच्यात गुन्हेगारी प्रवृत्ती वाढू लागली. याचा परिणाम म्हणजे 1871 मध्ये ब्रिटिशांनी देशात गुन्हेगारी प्रवृत्ती वाढू लागली. परिणाम म्हणजे 1871 मध्ये ब्रिटिशांनी देशात गुन्हेगारी कायदा निर्माण केला. व भारतातील 198 जाती जमातींना गुन्हेगार म्हणून जाहीर केले. पुढे हा कायदा 81 वर्षे भारतीय व्यवस्थेत अस्तित्वात होता. स्वातंत्र्यानंतर पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी 1952 साली 1871 चा देशातील गुन्हेगारी

कायदा रद्द करून 198 जाती-जमातींना मुक्त केले. त्यामुळे त्यांना विमुक्त म्हटले जाऊ लागले. पुढे समाजव्यवस्थेत स्थिर होण्यास ते भटकंती करू लागले. त्यातून त्यांना भटक्या हाच शब्दप्रयोग लागू झाला. अशाप्रकारे विमुक्त भटके असे शब्दप्रयोग या जाती-जमातींना वापरण्यात येऊ लागले.

महाराष्ट्रातील भटक्या विमुक्त जाती जमाती:-

महाराष्ट्र राज्य हे 1 मे 1960 ला अस्तित्वात आले राज्याच्या उत्तर व ईशान्य कडील मध्य प्रदेश दक्षिण कर्नाटक पूर्वेस छत्तीसगड महाराष्ट्र मध्ये एकूण 47 भटक्या विमुक्त जाती जमाती आहेत. या भटक्या जमाती मध्ये कडकलक्ष्मी, गिहरा व भारतीय अहिराणी अशा तीन जाती तर त्यांच्या नात जोगी मुस्लिम, मधारी, गारुडी, सापवाले, जादूगार, सरोदी, शिकलगार, बहुरूपी, भोरवी, वतनकर, डांगे, धनगर, मरीआईवाले इत्यादी तत्सम पोट जातीतील चा समावेश यात होतो. महाराष्ट्रामध्ये अस्तित्वात असलेल्या भटक्या विमुक्त जाती-जमातीचे धर्म-जात, रुढी-परंपरांचा, जात-पंचायत त्याच बरोबर यांची विवाह पद्धत धार्मिक विधी अशी सर्व व्यवस्था वेगवेगळे आहे. महाराष्ट्रात गोसावी, वडार, कैकाडी, फासेपारधी, बेलदार, गोंधळी, वासुदेव, नंदीवाले इत्यादी भटक्या विमुक्त जाती जमाती आपल्या उदरनिर्वाहासाठी भटकत असतात. त्यांची उपजीविकेसाठी पिढ्यापिढ्या भटकंती चालू असते. त्यांचे एका ठिकाणी वास्तव्य नसते. हे लोक विविध प्रकारची कामे करतात. जसे वडार समाज दगड काढणे. बांध घालणे. कैकाडी समाज करंजी वेळू इत्यादी पासून वाहपा विणणे. घिसाडी समाज शेतीसाठी लागणारी अवजारे बनवतात. वासुदेव समाज मोरपिसाचा टोपी घालून गाणी गातात मिळतात. समाज कसरतीचे खेळ करतात.

वारली समाज:-

भटक्या विमुक्त जाती जमाती या आजही अस्थिर अवस्थेत आपले जीवन जगतात. काही भीक मागून आपली उपजीविका करतात. मात्र वारली समाज अपवाद आहे. वारली मध्ये अंतर्विवाह पोटविभाग आढळतात. याच डोंगर वारली, शुद्ध वारली, घाट वारली व पठार वारली असे निवासाच्या भौगोलिक स्थिती नुरूप प्रकार आढळतात. तसेच कोकणी वारली, निहीर वारली, मल्हार वारली मुद्रे आणि दावर वारली असेही पोटविभाग आढळतात. शुद्ध वारली स्वतःला श्रेष्ठ समजतात. तर निहीर वारली स्वतःला शुद्ध्या पेक्षाही श्रेष्ठ समजतात. यातील फक्त मुद्रे आणि दावर यांच्यात विवाह होतात. परंतु इतरांमध्ये विवाह होत नाहीत. मुद्रे व दावर निहीर वाल्यांनी खान-पानाचे व विवाहाचे संबंध ठेवत नाहीत. वरील पोट विभागाच्या अतिरिक्त त्यांच्यात 41 बहिर्विवाही असून ते सर्व दुसऱ्या कुळाशी विवाह करू शकतात. काठीया हे कुळ सर्वात जास्त संख्येत असून त्यानंतर गहाला, मेरा, दळवी, हीलिम, हादळ आणि रावते हि कुळे संख्येने जास्त आहेत. कुळांची नावे गुजराती नावा सारखीच वाटतात. वारली स्वतःला दादरा नगर हवेली कडून आलेले मानतात. ते गुजरात कडूनच आले असे मानण्यात येते.

वारली बोलीभाषा :-

वारली बोलीभाषा वारली ही असून ग्रिअर्सन यांच्या मते, 'मराठीच्या कोकणी गटापैकी ती असावी. फक्त उत्तरेकडील भागात ते गुजराती प्रभाव असलेली भाषा बोलतात. अन्य विभागात ती मराठीच वाटते. केवळ मराठी व गुजराती प्रभाव नसून वारलीचे स्वतःचे एक स्वरूप आहे. ठाणे गॅझेटिअर मध्ये ते कुणब्याच्या भाषेजवळ येणारी भाषा बोलतात असे म्हटले आहे.' इ.स. 1961 च्या शिरगणीत 99% वारल्यांनी आपली मातृभाषा मराठी नोंदविली. तर केवळ 1071 व्यक्तींनी गुजराती व अत्यल्प व्यक्तींनी वारली नोंदवली हे लक्षणीय आहे. यावरून मराठीचा प्रभाव लक्षात येतो. मितना, ढोरी, दुबला या जातीशी ते रोटी व्यवहार करीत असले तरी त्यांच्यापेक्षा वारली स्वतःला श्रेष्ठ समजतात. त्या जातीही त्याचे श्रेष्ठत्व मान्य करतात.

विवाह संस्था :-

वारली जमातीच्या स्तराला आणि पोट विभागाच्या स्तराला आंतर्विवाह आणि कुलाच्या स्तराला बहिर्विवाह असतात. विवाह हा बोलणी करून ठरवितात. पहिल्या विवाहाला 'लगन' म्हणतात. दुसऱ्या व त्यानंतर च्या विवाहांना 'नोवली' म्हणतात. लगन रात्रीच्या वेळी होते. नोवली दिवसा होते.

देव-देवता:-

वारली हिंदूधर्मीय आहेत. त्यांच्यात कुटुंब किंवा कुळाचे दैवत नाही. ग्रामदैवत हरूआ किंवा हिरवा देव असून ते गावच्या दूरही असू शकते. एका बाजूला मोरपीस बांधलेले असते. व हीच त्यांची देवता असते. वाद निर्माण झाल्यास ते हारूआ ला कौल मागतात. मुंबई-अहमदाबाद महामार्गावर मुंबईपासून 16 किमी अंतरावर चे महालक्ष्मी मंदिर हे त्यांचे धार्मिक स्थान असून त्या मंदिराचा पुजारी हा वारली असून तो वंशपरंपरेने पदावर येतो. त्याचा एक भगत ही असतो. पण त्याला फारसे महत्त्व दिसत नाही. ते दिवाळी आणि होळी हे सण मोठ्या उत्साहाने साजरे करतात.

वारली जमातीचे कलात्मक जीवन:-

संगीत नृत्य लोकगीते हे सर्व त्यांच्या लोकसंस्कृतीचा अविभाज्य अंग होय. गौरी-गणपती, दिवाळी विविध सण धार्मिक सामाजिक समारंभ यावेळी विविध लोकगीते लग्नाच्या वेळी विविध गाणी म्हणतात. लग्न लावणाऱ्या ज्या सुवासनी असतात त्यांना धवळेरी म्हणतात. व त्याच लग्नाची गाणी म्हणतात. तेव्हा पुरुष गाणी म्हणत नाहीत. ढोल, तारपा, घांगळी आणि तूर ही वाद्य-नृत्य व गायनाच्या वेळी वाजवतात. कनसरीदेवी ही त्यांची अन्न देवता असून तिच्या पुजेच्या वेळी वारली कांबड गाणी म्हणतात. काठा हे वाद्य वाजवतात. काठावरचा नाचही करतात. घांगळी आणि डाक ही वैशिष्ट्यपूर्ण वाद्य होत. हिरवा देव पुजिताना किंवा श्राद्ध च्या वेळी अंगात येत. त्यावेळी डाक हे आठव्या च्या आकाराचे डमरू सारखे वाद्य वाजवतात. वारली चित्रकलेसाठी प्रख्यात आहेत. तांदळाच्या पिठापासून दोन काड्यांच्या टोकांनी उत्तम रांगोळ्या किंवा चित्रे ते काढतात. घरच्या भिंतीवर सहजगत्या मोठा कल्पक चित्रे रंगवितात.

वारली व्यवसाय:-

आधबटाई शेती करतात. काही तर मजुरी व मोलमजुरी करतात. जंगल वेचने, जंगलात मजुरी करणे, हा व्यवसायही अनेक वारली करतात.

शिक्षण:-

वारली ग्राम मध्ये वृद्ध व वयस्क वारली यांची पंचायत असते. ती गावातले व समाजातले वाद सोडवत. पोलीस पाटलाला बोलून त्यांच्याही सल्ला किंवा मध्यस्थीने वाद सोडवतात. साक्षरता फार कमी असून 8% च्या जवळपास आहे. फार थोडे शिकलेले असून त्या डॉक्टर, इंजिनियर आणि वकीलही आहेत. काही लोक सरकारी नोकरीतही आढळतात. पण प्रमाण अल्प आहे.

अंत्यविधी:-

वारली मृतांना अग्नी देतात, परंतु ज्यांचे अजून दात आले नाहीत. अशी मुले मृत झाल्यास त्यांना जमिनीत पुरतात मृतांचा काका किंवा मामा अग्नी देतात. मृतांचे अशौच पाच दिवस असते. पाचव्या दिवशी सुपा वर भात वरण भाजी व दारू वाढून घराच्या छपरावर वृद्धांसाठी ठेवतात. अशौच काळात खाण्यावर काहीही बंधने नसतात. मृत्यू विद्यार्थी मुंडन करण्याची प्रथा यांच्यात नाही.

चित्रपट माध्यमाचे महत्त्व:-

चित्रपट हे प्रभावी माध्यम असून चित्रपट समाजाचा आरसा असतो. तेव्हा मूळ कोणत्या पद्धतीचे आहे. गावगाडा कशा पद्धतीने किंवा ग्रामीणपट बदल किंवा आदिवासीपटा बदल किंवा लोकांच्या राहणीमानात बदल सहजरित्या समजून येते. चित्रपट समाजाचा आरसा असला तरी चित्रपटामध्ये समाजातील वेगवेगळ्या जातीचे राहणीमान, जनजीवन यांचा आढावा घेतला आहे. चित्रपटाची मुहूर्तमेढ खऱ्या अर्थाने दादासाहेब फाळके यांनी रोवली. समाजामधील ज्वलंत प्रश्न समाजामधील स्थिती भालजी पेंढारकर, व्ही शांताराम या मंडळी दाखवण्याचा प्रयत्न केला.

चित्रपटातून साकारलेली वारली:-

जमात चित्रपटातून साकारलेली वारली जमात हे त्यांच्या राहणीमान व घरातील शैली आणि चित्रकला या गोष्टी चित्रीत करताना दिसून आल्या. चित्रपटाच्या माध्यमातून जमातींचा अभ्यास सहजरित्या जाणवतो व या जमातीची चित्रकला आणि घरातील ठेवण व घरातील वस्तू या वारली जमातींचा मुख्य करून सहजरित्या चित्रपटांमधून दिसून येतो. पेंटिंग जेव्हा पडद्यावर दिसून येतो त्यावेळी खाद्य संस्कृती, वेशभूषा आणि केशभूषा त्याच पद्धतीने बोली भटक्या जमाती सारखी आहे. त्या जमाती मधील सर्व ठरलेली कामे राहणीमान व वेशभूषा आधुनिकतेकडे झुकलेली आहे. मात्र कपडे जरी आधुनिक असले तरी आदिवासी जमाती कडे झुकते माप दिले आहे. चित्रपटांमधून जेव्हा एखाद्या जमातीचे चित्र दिसते ते समाज व्यवस्था बदलण्याची भूमिका किंवा समाज बदलण्याचा प्रयत्न करत असतो. चित्रपट समाजाचा आरसा असतो. चानी चित्रपटातून मुख्यत्वे सर्व वारली जमात न दाखविता काही ठराविक बाबी चित्रपटाच्या दाखवण्यात आलेल्या आहेत. चानी चित्रपट ग्रामीणपटा मध्येही मोडतो. आदिवासी चित्रपटांमध्येही मोडतो. मात्र आदिवासीपटा मधील वारली जमात नकळत आपल्याला दिसून येते. काव च्या साह्याने सारवलेली भिंत व पांढरा रंगाने रंगवलेली चित्र रेखातले आहेत. वारली जमाती मधील स्त्री ही गुडघ्यापर्यंत साडी गुंडाळलेली असते. मात्र चित्रपटांमध्ये बाहेरील परंपुराचा संबंध आल्यामुळे आणि चानी चा जन्म होतो आणि त्यामुळे तिला आधुनिक दाखवण्याचा प्रयत्न केला गेलेला आहे. आणि यातूनच मुख्यत्वे पूर्ण वारली न दाखवता अल्प प्रमाणात वारली जमातीचे दर्शन चित्रपटांमधून दिसून येते. त्यामध्ये गोळा केलेली फळ, टोपल्यावर रंगवलेली चित्र मात्र तिच्या वेशभूषा मध्ये खूपच आधुनिक दाखवली गेलेली आहे. ग्रामीण चित्रपट, आदिवासी चित्रपट या दोन्हीचा मिलाफ या चित्रपटातून संगम झालेला आहे. वारली जमातीची रीतिरिवाज, जीवनाचे वैशिष्ट्य, सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये समजण्यास मदत होते. चित्रपटाच्या माध्यमातून पूर्णता न दाखवता काही दृश्यच्या साह्याने पाहायला मिळते. काही प्रमाणात भिंतीवरची चित्रकला, टोपल्या वरची रंगविलेली चित्र व गावांमधील लोकांचे राहणीमान यावरून चित्रपटात वारली जमातीचे चित्र दिसून येते.

निष्कर्ष:-

- 1) वारली समाज हा भटकंतीसाठी उदरनिर्वाह करत नसून तो महाराष्ट्रभर विखुरलेला आहे.
- 2) समाजामध्ये जात व्यवस्था किंवा महा जात पंचायतीचा प्रभाव असलेल्या निदर्शनास येतो.
- 3) वारली समाज धार्मिक विधी मानत असल्याचे दिसून येते.
- 4) समाजामध्ये विधवा व घटस्फोटीत स्त्रिया पुनर्विवाह करीत असत.
- 5) वारली समाजात लोकांची आपापसातली बोलीभाषा ही वारली असल्याचे दिसून येते.
- 6) वारली समाजातील चित्रकला ही जगप्रसिद्ध असून, जगभरात वारली चित्रकलेला मोठ्या प्रमाणात मागणी आहे

भारतातील या अनुषंगाने महाराष्ट्रातील भटक्या विमुक्त जातींच्या विवेचनात समाजाच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमी त्यांच्या समाजाचे स्वरूप राहणीमान त्यांच्या धार्मिक विधी विवाह पद्धती चालीरीती या त्यांच्या परंपरेने त्यांच्याशी निगडित झालेले आहेत. तसेच हा समाज मागासलेला म्हणता येणार नाही. परंतु समाजाच्या संघटितपणा साठी प्रयत्न झालेले दिसत नाही. वारली समाज हा महाराष्ट्रभर विकुरलेला असला तरी या समाजावर व त्यांच्या संस्कृतीवर थोड्याफार प्रमाणात प्रादेशिक प्रभाव पडलेला आहे. या समाजाच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमी यावरून शेवटी एवढेच म्हणावे लागेल की, समाज कोणताही असो माणूस हा एकच असतो. त्याला जगण्याचा अधिकार प्राप्त झाले पाहिजे. तरच त्याचा विकास होऊ शकतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची:-

- 1) माने, लक्ष्मण, 1990, पालावरच जग, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, पृष्ठ क्र. 90
- 2) डॉ. देवगावकर, एस. जी. 2009, महाराष्ट्रातील निवडक जाती जमाती, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, पृष्ठ क्र. 413
- 3) कांबळे, उत्तम, 1998, भटक्यांचे लग्न, मेहता पब्लिकेशन हाऊस, पुणे, पृष्ठ क्र. 72
- 4) चव्हाण, रामनाथ, 1989, भटक्या विमुक्तांचे अंतरंग, मेहता पब्लिकेशन हाऊस, पुणे.

- 5) अत्रे, त्रिंबक नारायण, 14 सप्टेंबर 2011 गाव गाडा, संपादक- निसर्गध प्रभाकर रा. नाग- नालंदा प्रकाशन, इस्लामपूर, प्रथम आवृत्ती 1915.
- 6) डॉ. तांबे, समाज प्रबोधन पत्रिका, जानेवारी/ मार्च 2007 भटक्या-विमुक्तांच्या आकांक्षाचे प्रतिबिंब एक वृत्तांत पान नं. 28 ते 3
- 7) भोसले, नारायण, 'वाटसरू' सप्टेंबर 2017 चा व्यवहा चळवळी तत्त्व आणि बदलता व्यवहार
- 8) इंटरनेट दिनांक 19/3/2022.